

Frank Lequin

De Particuliere Correspondentie van Isaac Titsingh (1783-1812)

Titsingh Studies 4.1

Text brieven

ALPHEN AAN DEN RIJN

CANALETTO / REPRO-HOLLAND

2009

De produktiekosten voor *Titsingh Studies* 4.1 en 4.2 werden gesubsidieerd door de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, het Dr Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de J.E. Jurriaanse Stichting, en door enige welwillende genereuze particulieren.

ISBN 978 90 6469 846 0

Copyright Frank Lequin 2009

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored into a retrieval system, or transmitted, in any form, or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise), or translated without the prior written permission of the publisher.

Lettertype: Bembo
Vormgeving/Druk: Vis-Offset Alphen aan den Rijn

INHOUDSOPGAVE

Deel 4.1

Dankbetuiging	4
Inleiding	6
Systematiek van het Commentaar	12
Afkortingen	15
Overzichten: 1. De brieven in chronologische volgorde	17
2. De afzenders	25
3. De ontvangers	27
4. De verblijfplaatsen	31
5. Concordantie briefnummers nieuw/oud v.v.	33
6. Niet getraceerde gedateerde particuliere brieven waaraan wordt verwezen in de Particuliere Correspondentie	37
7. Niet getraceerde particuliere brieven van en aan Isaac Titsingh	40
Isaac Titsingh: biografische schets	42
Text van de Brieven	44

Deel 4.2

Afkortingen	554
Commentaar	556
Bijlagen: 1. Concept brief Titsingh aan Kutsuki Masatsuna, Chinsura 28/3/1788	859
2. Titsingh's Franse vertaling van zijn brief aan Kutsuki Masatsuna, Amsterdam 7/6/1807	861
3. Titsingh's Engelse vertaling van zijn brief aan Kutsuki Masatsuna, Amsterdam 7/6/1807	863
4. Personalía van familienaamgenoten onder het VOC-personeel, behandeld in het Commentaar	865
Bronnenoverzicht	868
Cumulatieve Index op persoonsnamen, plaatsnamen, scheepsnamen en becommentarieerde termen	891

DANKBETUIGING

Met vallen en opstaan kon ik me van een loodzware last ontdoen door het Commentaar tot een produktief einde te brengen. Dode en levende mensen, verleden en heden zijn één. We staan op elkaars schouders. Mensen zijn elkaars dienaren. Veel heb ik aan anderen te danken.

Het Commentaardeel 4.2 is tot stand gekomen met financiële steun van en in samenwerking met de aan de Universiteit Leiden gelieerde Stichting Isaac Alfred Ailion Foundation. In de jaren 1986-1993 was ik als full-time onderzoeker verbonden aan het Centrum voor Japanologie van de Universiteit Leiden: 1986-1987 met financiële steun van de Stichting Isaac Alfred Ailion Foundation, en 1988-1993 als Akademie-onderzoeker van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Charles Ralph Boxer (1904-2000) kende alleen de brievenuitgave van 1990 en 1992. Hij hield niet op met weetgierig te zijn naar nieuwe ontwikkelingen van het Titsingh-Project. Het commentaardeel is aan hem opgedragen.

Begin 2005 verscheen in Tokyo een Japanse vertaling van een honderdtal brieven uit Titsingh's Particuliere Correspondentie in chronologische volgorde voozien van een uitstekend Commentaar (Yokoyama 2005): jarenlange arbeid verricht door een onderzoeksteam, onder leiding van Yokoyama Yoshinori, van zes collegae van het Historiografisch Instituut van de Universiteit van Tokyo (Shiryô Hensan-jo, The University of Tokyo): Kimura Naoki, Matsui Yoko, Matsukata Fuyoko, Nishizawa Mihoko, Torii Yumiko, Yokoyama Yoshinori (incidenteel geassisteerd door Isabel van Daalen).

Een aanzienlijk probleem bij het maken van het Commentaar zijn de translitteraties in het Nederlands van Japanse persoonsnamen, plaatsnamen en overige termen. Zelfs deze dierbare Japanse vrienden weten zich er soms geen raad mee. Titsingh was gefascineerd door de Japanse mythologie, maar nam niet alles voor zoete koek aan. Voor de Tolken was in die tijd de Japanse mythologie vertrouwdere dan voor Japanse geleerden van vandaag.

Dankzij de onschatbare en inspirerende hulp van mijn collega en vriendin Matsui Yoko (Shiryô Hensan-jo, The University of Tokyo) krijgt Titsingh posthuum na ruim tweehonderd jaar antwoord op vele van zijn onbeantwoord gebleven vragen. Misschien was Titsingh's grootste talent wel dat hij hartstochtelijk weetgierig was, en niet ophield met vragen. Matsui Yoko hield niet op al mijn vragen te beantwoorden en verrassende oplossingen te vinden.

Mijn bijzondere dank gaat uit naar Jan van Campen voor zijn vriendschap en zijn adviezen van velerlei aard, die mij tot voortdurende inspiratie en steun zijn.

Verder ben ik dank verschuldigd aan Francien van Anrooij (wetenschappelijk toezichtshoudster namens de Stichting Isaac Alfred Ailion Foundation Leiden, voor deel 4.2), Otto Bleker (Landsmeer), Jan de Booy (Roosendaal), Karel Bostoen (Leiden), Hara Minoru (Tokyo), Philippe Haudrère (Parijs), Hugo 's Jacob (Leiden), Kubo Masaaki (Tokyo), Frits Lammes (Abcoude), Anton van der Lem (Leiden), Matsuda Kiyoshi (Kyoto), Mizuta Hiroshi (Nagoya), Nakagawa Hisayasu (Kyoto), Olaf Pas (Leiden), Sierk Plantinga (Den Haag), Han van Ruler (Rotterdam), Ellen Uitzinger (Amsterdam), Hans van de Velde (Leiden) en Paul Wijsman (Leiden).

Als een anoniem generaal saluut, dank ik tenslotte voor hun niet aflatende hulpbaar-

digheid vele leden van het personeel, in leven of reeds overleden, werkzaam of niet meer werkzaam aan de volgende instellingen:

- Archives nationales de France, Parijs
- Bibliotheek Vrije Universiteit, Bijzondere Collecties, Amsterdam
- Bibliothèque Municipale de Lille
- Bibliothèque nationale de France (Richelieu/Tolbiac), Parijs
- BnF (Richelieu), Manuscrits, division occidentale, Archives Modernes
- BnF (Richelieu), Manuscrits, division orientale
- BnF (Richelieu), Manuscrits, division occidentale
- Bodleian Library, Oxford UK
- British Library, Londen
- Cambridge University Library, Cambridge UK
- Centre des Archives Diplomatiques, Nantes
- Centre des Archives d'Outre-Mer, Aix-en-Provence
- Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
- Gemeentelijke archiefdienst, Amsterdam
- India Office Library (BL), Londen
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
- John Rylands University Library, Manchester
- Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden
- Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
- Kyoto University Library
- Lilly Library, Bloomington (Indiana), U.S.A.
- Museum Meermanno-Westreenianum, Den Haag
- Nagasaki Museum of History and Culture
- Nationaal Archief, Den Haag (voormalig ARA)
- Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem
- Royal Society, Londen
- School of Oriental and African Studies, Londen
- Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
- Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties, Amsterdam
- Universiteitsbibliotheek, Leiden
- Universiteitsbibliotheek, Bijzondere Collecties, Leiden.

Juist toen in augustus 2007 het persklaar maken van de kopij van *Titsingh Studies* deel 4 op volle toeren geraakte, redden Machteld Bosscha en Caesar Sterk (eminent oogartsen, verbonden aan het Leids Universitair Medisch Centrum/LUMC) opnieuw mijn gezichtsvermogen en de toekomst van het Titsingh Project. Deze keer was mijn linker oog aan de beurt. Mijn dankbaarheid is niet in woorden uit te drukken.

Leiden (Titsingh Instituut)
2 februari 2008

Frank Lequin

INLEIDING

De inhoud van de brieven

Onder achttiende-eeuwse correspondenties in het algemeen en in het bijzonder briefwisselingen in de context van de geschiedenis van de wetenschappelijke en culturele betrekkingen tussen Europa en Azië, neemt de Particuliere Correspondentie van de grondlegger van de Europese Japanologie, Isaac Titsingh, een buitengewone plaats in: iets gelijkwaardigs trof ik niet aan gedurende ruim dertig jaar wereldwijd onderzoek in archieven, bibliotheken en musea. Deze brieven, waarin een wereldburger, een hoogbegaafde en hooggeplaatste VOC-dienaar de spil is, zijn veelzijdig en bieden een levendig beeld van de ontmoeting tussen Europese en Aziatische culturen. Titsingh's Particuliere Correspondentie is een *document humain* van de eerste orde.

De brieven reflecteren het leven van een zeldzaam verschijnsel in Azië tijdens de zeventiende en achttiende eeuw: een hoogbegaafde en verlichte Europese dienaar van één van de Europese handelscompagnieën. Sir William Jones, mede-Oriëntalist en dierbare vriend van Titsingh, karakteriseerde geletterde Compagniesdienaren in zijn oprichtingsrede als eerste voorzitter van de *Asiatic Society of Bengal* op 15 januari 1784 als volgt:

A mere man of letters, retired from the world and allotting his whole time to philosophical or literary pursuits, is a character unknown among *Europeans* resident in *India*, where every individual is a man of business in the civil or military state, and constantly occupied either in the affairs of government, in the administration of justice, in some department of revenue or commerce, or in one of the liberal professions; very few hours, therefore, in the day or night can be reserved for any study, that has no immediate connection with business, even by those who are most habituated to mental application.¹

Een typering waaraan Titsingh als geen ander voldeed.

De veelzijdigheid van de brieven zorgt ervoor dat de text op verschillende niveaus kan worden gelezen en van belang is voor lezers met uiteenlopende belangstelling.

Algemeen: de politieke, sociale en economische geschiedenis van de Nederlandse, de Engelse, de Franse en de Deense handelscompagnieën in Azië; kennisoverdracht tussen Europa en Japan ten tijde van het Japanse isolationisme; het dagelijks leven van Europeanen in Batavia, Calcutta, Dejima, Canton; geleerdencorrespondenties, de verspreiding van Europese en Japanse boeken in respectievelijk Azië en Europa; algemene en bijzondere beschouwingen over het verval en het herstel van de VOC aan het eind van de achttiende eeuw vanuit het perspectief van een VOC-dienaar in Azië; het reilen en zeilen van de VOC in Batavia, Japan, Bengalen en China; het financiële wel en wee van de VOC en van een particulier; praktische problemen die gepaard gaan met het publiceren in Europa van oriëntalistische studiën.

Specifiek: het persoonlijke, individuele leven van Europeanen in Batavia, Dejima, Calcutta, Canton, Peking en Macau; gekonkel en geroddel op het hoogste en laagste niveau in VOC-kringen; de privémening van VOC-dienaren over anderen in Europa en in Azië, die in principe niet te vinden is in de officiële VOC-archieven; kortom, een informatieve blik achter vele schermen.

1. *Asiatick Researches*, I.iii, Calcutta 1788.

De eerste Titsingh-biografie *Isaac Titsingh (1745-1812): een passie voor Japan / leven en werk van de grondlegger van de Europese Japanologie* (Lequin 2002), de eerste *catalogue raisonné* van Titsingh's Japancollectie *A la recherche du Cabinet Titsingh / its history, contents, and dispersal / catalogue raisonné of the collection of the Founder of European Japanology* (Lequin 2003) en de eerste editie van Titsingh's Journaal van zijn Ambassade naar Peking 1794-1795 *Isaac Titsingh in China (1794-1796) / het onuitgegeven Journaal van zijn Ambassade naar Peking* (Lequin 2005.1) verschenen als delen 1 tot en met 3 van de serie *Titsingh Studies*. Deze delen steunden alle in hoge mate op Titsingh's Particuliere Correspondentie, eerder gepubliceerd in 1990 en 1992 in twee delen. Een derde commentaardeel heeft door allerlei zakelijke en persoonlijke oorzaken op zich laten wachten. Sinds januari 2004 zijn beide textbanden uitverkocht, terwijl de toenmalige uitgever 'J.C. Gieben Publisher' niet meer bestaat.

Nu verschijnt dan *De Particuliere Correspondentie van Isaac Titsingh 1783-1812 / Inleiding en Commentaar van Frank Lequin* in twee delen. Deel 4.1 bevat de definitieve text van de driehonderd particuliere brieven, voor het eerst in chronologische volgorde. Deel 4.2 bevat het Commentaar op deel 4.1, voorzien van een cumulatieve index op persoonsnamen, geografische namen, scheepsnamen en op alle becommentarieerde items alsmede enkele bijlagen.

De brieven tekst in één chronologisch geordend geheel betekende hernummering van de brieven uit de eerdere editie. In deel 4.1 zijn de brieven voorzien van twee nummers, het actuele briefnummer en het oude; een concordantie van nieuw naar oud briefnummer en van oud naar nieuw briefnummer brengt uitkomst bij referenties naar de Particuliere Correspondentie in de eerder verschenen delen 1, 2 en 3 van de serie *Titsingh Studies*. Het commentaardeel kan naast het textdeel worden gelegd.

Negen van de driehonderd brieven werden eerder gepubliceerd. Charles Ralph Boxer (1904-2000), die sinds 1936 in enkele geschriften op meesterlijke wijze opnieuw de aandacht op Titsingh vestigde, publiceerde acht brieven, Jean Gaulmier één brief.² In januari 2005 verscheen in Tokyo een Japanse vertaling van één derde van de Particuliere Correspondentie in chronologische volgorde met een uitstekend commentaar.³

Voor het uitzonderlijke feit dat er zich onder de brieven vierentwintig bevinden die eigenhandig door Japanners in het Nederlands zijn geschreven, moet een taalkundige en paleografische prijs worden betaald. Sommige van die brieven zijn moeilijk te lezen, het Nederlands is vaak krukkig maar wel fascinerend, het wemelt van ingenieuze neologismen en onomatopaeën. De spelling vertoont de nog altijd actuele problematiek van de uitspraak van de letters 'l' en 'r', en niet alleen bij Japanners; de Hollander Chassé schrijft in zijn Dagregister onder 10 September 1788 (PC106/56) 'flaaijheid' in plaats van 'fraaijheid': een fraai geval van assimilatie. Niet alleen het Nederlands van deze Japanners is problematisch, een respectabele mate van krukkigheid is even goed te vinden in de brieven van Hendrik Jacob Duurkoop (PC13/4) en Hendrik Andries Ulps (PC37/18).

2. PC21/12, PC34/15, PC72/39: Boxer 1949: 20-2; PC52/33: Boxer 1950²: 180-1, autograaf verloren gegaan tijdens WO II; PC283/201 (Titsingh's Engelse vertaling) Boxer 1950²: 182-4; PC162/98, PC171/107, PC172/108: Boxer 1949: 23-7; de negende brief (PC285/203) is te vinden in Gaulmier 1980²: 507-8.
3. Yokoyama Yoshinori e.a. *Oranda shôkanchô no mita Nihon: Titsingû fuku shokanshu (Japan gezien door de ogen van een Opperhoofd; 100 Titsingh's verzamelde brieven)*, Tokyo (Yoshikawa-Kobunkan) 2005.

De translitteratie in het Nederlands van Japanse termen door Japanners en door Europeanen is fascinerend, omdat die inzicht kan geven in de kwestie hoe het Japans destijds werd uitgesproken. De door Japanners geschreven Nederlandstalige brieven zijn dan ook een bron voor de kennis van het geschreven en gesproken Nederlands onder Japanse getel-terden en Tolken.

Sommige brieven van Titsingh aan zijn familie in Nederland hebben globaal eenzelfde inhoud, met uitzondering van die aan zijn meest vertrouwde Nederlandse correspondenten, zijn broer Jan Titsingh (geletterde wijnhandelaar), en aan zijn neef Guilelmus Titsingh (hoge VOC-functionaris bij Kamer Amsterdam). Zij verschillen wel, afhankelijk van de specifieke relatie van Titsingh tot de ontvanger, onderling in nuances van formuleringen over de bekende feiten. Deze herhaling is niet te verwonderen, omdat de brieven uit Azië gereed moesten zijn op eenzelfde vertrekdatum van een schip van één van de Europese handelscompagnieën. Bovendien werd één brief niet met hetzelfde schip van dezelfde Compagnie verzonden om de risico's te spreiden die aan verzending waren verbonden. Eenzelfde brief werd vaak in drievoud en met drie verschillende schepen verzonden. Voor de brieven die qua feitelijke inhoud op elkaar lijken, is gekozen voor integrale publicatie, in navolging van de gewoonte, aangehouden bij de publicatie van de correspondenties van Voltaire en Rousseau.

Het gaat bij deze driehonderd brieven niet uitsluitend om autografen; er zijn copieën van de hand van Titsingh zelf, copieën door derden vervaardigd en gecorrigeerd door Titsingh, en copieën gecorrigeerd en gesigneerd door Titsingh, en tenslotte copieën van de hand van Jan Titsingh.

De editie van Mozarts *Briefe und Aufzeichnungen*⁴ bevat brieven van of aan Mozart, en eveneens brieven, van belang voor de *Mozart-Forschung*, van en aan derden. In navolging hiervan werden brieven uit de correspondentie van de Oriëntalist Hendrik Albert Schultens opgenomen; dit zijn brieven van Titsingh's broer Jan en van de eerste Nederlandse Sinoloog Jean Théodore Royer inzake praktische problemen bij Titsingh's voorgenomen publicatie in Europa van zijn Japanologische studiën, vooral van het drukken van Chinese karakters.⁵

In Titsingh's dagen was de scheiding tussen particuliere zaken en officiële zaken niet strict. Dit blijkt overduidelijk uit de inhoud van het merendeel van de brieven uit het brievenboek van Titsingh dat in het bezit is van de British Library. De afgrond tussen theorie en praktijk is ook in deze briefwisseling opvallend: ter frustratie van particuliere handel onder VOC-dienaren in Azië bepaalde de chronisch achterdochtige VOC dat particuliere correspondentie alleen was toegestaan indien men in de brieven zweeg over Compagniezaken. Bovendien moesten particuliere brieven formeel geregistreerd worden en per VOC-schip vervoerd. 'Verdachte' brieven konden voor censuur worden geopend.⁶ Titsingh copieerde zijn particuliere brieven lang niet altijd eigenhandig en hij maakte gebruik van Engelse en Franse schepen.

★

4. Mozart 1962-1975.

5. *Correspondentie van Hendrik Albert Schultens*, UBL, BPL.245.xiii.

Herkomst van de brieven

Het grootste aantal brieven (245) is afkomstig uit drie brievenboeken in het bezit van respectievelijk Kyoto University Library, het Centre des Archives d'Outre-Mer (Aix-en-Provence) en de Londense British Library (voor 24/11/1997 de bibliotheek van het British Museum).

Eén van de zeldzaamheden van Kyoto University Library (Department of Rare Materials) is een codex met vijftig brieven uit de periode 1785-1790 gericht aan Titsingh na zijn vertrek uit Japan, tijdens zijn verblijf in Bengalen, en in het Nederlands geschreven door Titsingh's Japanse vrienden en Nederlandse VOC-collegae die nog in Japan werkzaam waren. De brieven, van verschillend papierformaat en geschreven op Japans en Europees papier, zijn in één band gebonden, maar staan niet in chronologische volgorde.

Deze codex staat in Titsingh's *Inventaire après décès* onder nr 3 ('Lettres du Japon en hollandais en un seul cahier couvert en Papier gris, adressées par différens Japonais à M. Titsingh').⁷ De boedelinventaris is integraal gepubliceerd in *A la recherche du Cabinet Titsingh* (Lequin 2003.2) en bevat een gedetailleerde beschrijving van alle roerende goederen in Titsingh's appartement op de hoek van de Parijse Rue Napoléon (later Rue de la Paix) en de Boulevard des Capucines, na zijn dood op 2 februari 1812, en bevat dan ook de eerste beschrijving van het *Cabinet Titsingh*, vervaardigd naar beste weten door de toentertijd meest gekwalificeerde mensen: de Franse Oriëntalist Louis-Matthieu Langlès en Jean-Pierre-Abel Rémusat.

Deze brieven werden via Batavia naar Chinsura in Bengalen gezonden, vervolgens reisden zij als item in het *Cabinet Titsingh* met de eigenaar mee naar Batavia, Canton, Londen, Amsterdam en Parijs. In 1833 verschijnen ze op een Parijse veiling.⁸ Vervolgens biedt de Londense boekhandelaar Thomas Thorpe⁹ ze te koop aan in 1836 en bij die gelegenheid werden ze verworven door de grootste handschriften- en boekenverzamelaar aller tijden, Sir Thomas Phillipps (1792-1872).¹⁰ De antiquaar K.W. Hiersemann uit Leipzig kocht ze aan het begin van de twintigste eeuw op één van de veilingen door Sotheby, toen Phillipps' erfgenamen een begin maakten met de verkoop van de immense collectie. Toen de filoloog Shimmura Izuru Directeur was, kocht Kyoto University Library de codex voor 1100 Duitse Mark van de Duitse antiquaar. De brieven arriveerden op de bibliotheek op 3 juni 1914: 'welcome back to Japan!'

In *A la recherche du Cabinet Titsingh* (Lequin 2003: 187-8) staat onder catalogusnummer CRCT.XV.1 een volledige tekstkritische beschrijving van dit brievenboek.

In Juni 1989 ontdekte ik in het Centre des Archives d'Outre-Mer in Aix-en-Provence item 73 in Titsingh's boedelinventaris: 'Un volume in f^o. de la main de l'auteur écrit en hollandais et contenant correspondance du Défunt'. Franse bureaucraten van het Ministerie van Marine hadden dit nummer ten onrechte beschreven als 'Un volume de

6. Lequin 1982: 164-5; Lequin 2005.2: 181-3.

7. AN/ *Minutier Central des Notaires, Étude L*, liasse 945, f° 338; integraal gepubliceerd in Lequin 2003.2: 217-52.

8. CV 1833.II, item 198 (Lequin 2003.2: 329).

9. CV 1836, item 714 (Lequin 2003.2: 330).

10. CV 1837.II, item 8992 (Lequin 2003.2: 332).

correspondance parmi lequel se trouvent des lettres relatives à l'Administration'¹¹. Men dacht hier met zakelijke correspondentie over Japan van doen te hebben en had daarom de keuze op deze band laten vallen. Tot groot profijt van de *Titsingh-Forschung* ging het hier om een van Titsingh's brievenboeken, 172 groot folio's, met copieën van zijn briefwisseling met zijn Japanse relaties (Japanners en zijn Nederlandse collegae in Dejima) over de jaren 1785-1801, hoofdzakelijk handelend over wetenschappelijke en culturele zaken. Deze codex is voor een belangrijk deel het pendant van de brievencollectie uit Kyoto. Van de zeventig brieven zijn er in totaal negenendertig aan Japanners gericht, waaronder twaalf aan Titsingh's beste Japanse vriend Kutsuki Masatsuna. Her en der verstrooid tussen de bladzijden zaten nog een paar autografe brieven van Japanners aan Titsingh verstoppt.

Het uiteindelijke spoor dat naar deze vondst leidde, was het resultaat van onderzoek in de archieven (Archives Modernes) van de Parijse Bibliothèque Nationale (Richelieu), en in de lacuneuze archieven van het Franse Ministerie van Marine en Koloniën.

In *A la recherche du Cabinet Titsingh* (Lequin 2003:188-91) staat onder catalogusnummer CRCT.XV.2 een volledige tekstkritische beschrijving van dit brievenboek.

British Library Add.Mss.18.101 is een codex met de copieën van honderddertien brieven die Titsingh aan zijn familie en vrienden in Nederland schreef tijdens zijn verblijf in Bengalen, Batavia, China en Engeland in de jaren 1790-1797. De codex telt 204 bladzijden, geschreven door twee copïisten, de eerste tot midden bladzijde 134, de tweede tot begin bladzijde 182, waarna Titsingh, die uitgesproken bijziend is geweest, het copieerwerk zelf in een minuscuul handschrift overneemt. De brieven staan niet in chronologische volgorde.

In dit brievenboek, bedoeld als copie voor Titsingh's correspondentie met Nederland, zijn niet alle brieven opgenomen die hij vanuit Bengalen naar Nederland schreef. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de correspondentie tussen Titsingh's broer Jan in Amsterdam en de Leidse Oriëntalist Hendrik Albert Schultens, waarin twee uittreksels voorkomen uit brieven van Isaac aan Jan die niet figureren in deze codex (PC79/45 en PC109/59).

De Londense codex staat onder nummer 75 ('Un vol. in f°. d'une main étrangère écrit en hollandais contenant la correspondance du défunt') van Titsingh's *Inventaire après décès*. Dit copieboek bevond zich sedert Titsingh's vertrek uit Bengalen in maart 1785 steeds in zijn collectie die met hem meereisde tot zijn dood. Voor het eerst verschijnt deze codex op een veiling in Parijs in 1829,¹² vervolgens op een tweetal veilingen van de bibliotheek van de Oriëntalist Heinrich Julius von Klaproth, de eerstgenoemde in Parijs in 1840,¹³ en de andere in Londen in 1850,¹⁴ toen de bibliotheek van het British Museum de codex kocht.

In *A la recherche du Cabinet Titsingh* (Lequin 2003: 191-4) staat onder catalogusnummer CRCT.XV.3 een volledige tekstkritische beschrijving van dit brievenboek.

★

11. CAOM/ Série Géographique, Asie Orientale 45bis; CRCT.XV.2.

12. CV 1829, item 372 (Lequin 2003.2: 322).

13. CV 1840.1, item 1171 (Lequin 2003.2: 333).

14. CV 1850, item 1818 (Lequin 2003.2: 340).

Textkritische opmerkingen

Als inspirerende leidraad voor de *établissement du texte* van deze bronnenpublicatie hebben de prestigieuze edities gediend van de correspondenties van Voltaire door Theodore Besterman (25.000 brieven in 51 banden),¹⁵ van Rousseau door Ralph Leigh (8000 brieven in 46 banden)¹⁶ en van Mozart door Bauer en Deutsch (1200 brieven in 7 banden). Besterman, die nota bene twee verschillende edities van de Voltaire briefwisseling maakte, vertelde in 1968 behartenswaardige dingen over praktische problemen bij het uitgeven van correspondenties.¹⁷ In de schaduw van deze reuzen heb ik mij weliswaar gekoesterd, maar in diverse gevallen ben ik afgeweken van een volmaakt diplomatieke transcriptie, en van een volledige handhaving van de oorspronkelijke fysionomie van de brieven, ten gunste van een grotere leesbaarheid en een rustiger textbeeld. In navolging van mijn editie van Titsingh's *Journal van zijn Ambassade naar Peking in 1794/1795* (Lequin 2005.1) werden bij de vaststelling van de text van deze editie de volgende regels toegepast:

- eindeloze zinnen kregen meer lucht door opsplitsing in één of meer nieuwe zinnen, en eventueel door een nieuwe alinea;
- de oorspronkelijke opsplitsing in vooral (voornaamwoordelijke) bijwoorden werd opgeheven; 'om dat', 'waar op', 'te rug' werden 'omdat', 'waarop', 'terug', enzovoorts;
- 'Natiën' werd 'Natiën';
- de grillige variatie aan 'superscripts' werd geüniformeerd;
- bij herhaling van twee dezelfde woorden, en in alle andere gevallen waar sprake is van een duidelijke vergissing van de schrijver werd niet het betuttelende 'sic' toegevoegd;
- bij Franse woorden, bijvoorbeeld: *a* werd veranderd in *à* indien *a* geen werkwoordsvorm is;
- onderstrepingen in de text zijn veranderd in cursief;
- in geval van leesproblemen veroorzaakt door diverse omstandigheden, werd als volgt gehandeld:
 - [?een] = vermoedelijk is hier 'een' te lezen;
 - [?...] = onleesbaar;
 - [...] = 1. de schrijver liet een ruimte open in de text; 2. er ontbreekt text door een materieel mankement.

Een postscriptum bij een brief, voorzien van een aparte, van de oorspronkelijke brief afwijkende, datum is opgenomen als een aparte brief met een eigen briefnummer.

★

15. Voltaire 1968-1977 en Voltaire 1963-1993.

16. Rousseau 1965-1987.

17. Besterman 1969.

DE SYSTEMATIEK VAN HET COMMENTAAR

Het Commentaar gepubliceerd in deel 4.2 van de serie *Titsingh Studies* is ontstaan aan de hand van de strict systematische lectuur van deel 4.1, van pagina 1 tot en met het einde van de brieven tekst. Delen 4.1 en 4.2 hebben één doorgenummerde paginering. Bovenaan iedere pagina van het commentaardeel staan de paginanummers van de relevante brieftext in deel 4.1. In navolging van het derde deel in de serie *Titsingh Studies* (Lequin 2005.1) heeft dit deel een cumulatieve index op persoonsnamen, plaatsnamen en scheepsnamen, voorkomend in de delen 4.1 en 4.2, en ook op alle becommentarieerde termen, waardoor van een onbekende term kan worden getraceerd waar die term voor het eerst wordt verklaard, wanneer belangstellende lezers in de brieven aan het grasduinen zijn.

Het Commentaar bevat in totaal 3990 items, 3508 items inhoudelijk commentaar, 482 items materieel bronnencommentaar. Over 183 items (4,5 %), waaronder 76 scheepsnamen, valt naar beste weten niets te zeggen. In het Commentaar komen ruim 500 personen voor, onder wie 181 VOC-dienaren en 148 Japanners. De informatie deadline was 1 april 2008.

De weetgierige lezer heeft nog een paar restjes om te kluiven; alleen twee grote brokken onbekendheid resteren, waar ook mijn collegae van het Shiryô Hensan-jo (The Historiographical Institute) van The University of Tokyo geen raad mee weten: een lijst van metalen in PC24/225 en de appendix met Japanse woorden en zinssneden in PC95/260.

Geschiedenis zou een spel zijn voor oude(re) mensen. Uitstel en wachten blijkt inderdaad positieve resultaten op te leveren. De laatste jaren bieden gecomputeriseerde kennis en zoekmachines verrassende uitkomsten. Ik heb heel wat te danken aan Google, aan Alltheweb, en aan online archiefinformatie, archiefinventarissen, catalogi van de grote bibliotheken in de wereld, de cumulatieve Karlsruher virtueel Katalog KVK, genealogische informatie, bibliografieën, boekenantiquariaten wereldwijd. CD-ROMs met complete genealogische periodieken en met bijvoorbeeld de *Encyclopédie* van Diderot en d'Alembert, maken veelzijdig systematisch onderzoek eenvoudig. Secties 4.1 en 4.3 van het Bronnenoverzicht geven een overzicht van al deze gebruikte mogelijkheden.

Echter, de eerste jaren van het onderzoek voor de produktie van de text van de driehonderd brieven en voor dit Commentaar speelden zich af in het Ancien Régime: eerst heb ik het brievenmateriaal via veel gereis en gezocht opgespoord, vervolgens de text eigenhandig met een fraaie Waterman vulpen overgeschreven en sinds 1986 ingevoerd in de PC (inclusief de tijdrovende periodieke convertering naar telkens maar weer verschillende nieuwe textverwerkingsprogramma's); na het collationeren c.q. het vaststellen van de ingevoerde text aan de hand van het origineel, terug in archief of bibliotheek, kon pas iets inhoudelijks met de text worden gedaan.

Gegevens bijeenharken over Titsingh's leven en werk, zich een pad banen door massa's onbekend materiaal is wroeten in de woestijn. De lezer moet soms genoeg nemen met het fragmentarische, zoals een archeoloog; genoeg nemen met de stand van zaken op een gegeven moment, en wel het moment van afsluiting van het Commentaar (1 april 2007). Is een biografisch georiënteerde historicus geen archeoloog van de menselijke

geest? Dit Commentaar toont wat ik, als dienaar van het Titsingh's leven en werk, heb gevonden, niets meer, niets minder.

'Renewed study of the letters, familiar since a long time, still offers new perspectives, like reading a familiar score of a great composition of music.' (Lequin 2007: 4).

★

Het Commentaar op een brief bestaat uit twee secties: extern Commentaar en inhoudelijk Commentaar. Een persoon of zaak wordt in de regel van commentaar voorzien op het eerste paginanummer volgend op p. 556 in de cumulatieve index voor de delen 4.1 en 4.2.

Extern Commentaar

Vermelding van de verblijfplaats van de brief met bibliografische referentie; aard van het handschrift; papierformaat en papiersoort; eventuele eerdere publicatie en/of vertaling; eventuele afbeelding.

Een ^...^ plus een of meer woorden = 1. informatie over correctie en/of schrappen van een of meer woorden door de briefschrijver; 2. de plaats van de text in het handschrift.

Een * = 'zie elders' in het Commentaar (via de Cumulatieve Index).

Inhoudelijk Commentaar

Personalia

Over onbekende en nauwelijks bekende personen wordt al mijn getraceerde informatie vermeld, over reeds bekende ('beroemde') figuren relatief weinig, omdat die informatie in de standaard biografische dictionaries en encyclopediën te vinden is. Familieverwantschap van een VOC-dienaar is alleen vermeld indien er familierelaties bestaan met andere VOC-dienaren voorkomend in de Particuliere Correspondentie. Bijlage 6 vermeldt personalia van familienaamgenoten onder de in het Commentaar behandelde VOC-dienaren. Crossreferences maken het mogelijk in het Commentaar een persoon terug te vinden waar die persoon voor het eerst wordt besproken.

De items met korte levensbeschrijvingen van VOC-dienaren zijn volgens een vast schema gemaakt:

- voornaam, familienaam, geboorteplaats, geboortedatum, plaats en datum van overlijden, opleiding, loopbaan voor het tijdstip van in VOC-dienst treden;
- data vertrek Nederland en aankomst Azië;
- VOC-loopbaanoverzicht;
- familieverwantschap, lidmaatschappen van genootschappen, karakterisering van de persoon, en zo meer;
- referenties: eerst de onuitgegeven dan de uitgegeven bronnen.

Alle in de brieven voorkomende personen zijn systematisch nagetrokken in alle biografische dictionaries en genealogische werken vermeld in het Bronnenoverzicht en in Google, Alltheweb, in CEN ('Corpus Epistolarum Neerlandicarum': een bestand in wording met autografe brieven voorkomend in Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken, van

1600 tot heden, raadpleegbaar vanuit de algemene catalogus van de Haagse Koninklijke Bibliotheek) nagetrokken op ‘Afzender’ en ‘Ontvanger’ van een brief, en in Picarta, de cumulatieve catalogus van autografen en van gedrukte werken, gezocht op ‘Auteur’ en ‘Titelwoorden’, in Nederlandse wetenschappelijke bibliotheken.

Voor Engelse personen werd van zowel de oude *Dictionary of National Biography* (DNB) geprofiteerd als van de nieuwe *Oxford Dictionary of National Biography* (ODNB), dat wonder van uitgeverij: zestig banden in één klap gepubliceerd in mei 2004.

Scheepsnamen

In mijn dissertatie uit 1982 over het VOC-personeel in Azië in de achttiende eeuw (herziene 2e druk Lequin 2005.2) zette ik voor het eerst en definitief het gecompliceerde systeem van de VOC-personeelsadministratie uiteen. Deze pioniersarbeid bespreekt ook de mogelijkheid en de methodiek om personalia uit de Generale land- en zeemonsterrollen, de Scheepssoldijboeken en de Rollen der gekwalificeerde civiele en militaire dienaren te computeriseren. Dit wordt sinds mei 2000 in praktijk gebracht; een gigantische project onder de kundige leiding van Ton van Velzen is sinds maart 2007 online op <http://vocopvarenden.nationaalarchief.nl>. Deze site is in wording en wil diverse personalia voor alle VOC-dienaren die voorkomen in alle Scheepssoldijboeken van de zes VOC-kamers (totaal 2587 banden) opnemen; de Scheepssoldijboeken van Kamer Amsterdam (1374 banden) zijn nu als laatste in bewerking. Dit project bewijst opnieuw dat de Scheepssoldijboeken fundamenteel betrouwbaarder zijn dan data gepubliceerd in *Dutch-Asiatic shipping* (DAS).

Indien ik verwijs naar DAS, dan zijn die data onder voorbehoud; er zitten zoveel afwijkingen in, dat vertrek-data, aankomst-data etc. stilzwijgend werden gecorrigeerd. In Titsingh’s correspondentie en/of in de loopbaanoverzichten van VOC-dienaren komen ‘scheepsbewegingen’ Europa-Azië vice versa voor die wel degelijk hebben plaats gehad, maar in DAS ontbreken. Evenmin is in DAS de intra-aziatische dienst (de ‘scheepsbeweging’ van een VOC-schip na aankomst in Batavia) opgenomen, waarover Titsingh’s correspondentie en/of de loopbaanoverzichten van VOC-dienaren ook informatie verschaften.

Voor de Engelse East India Company (www.eicships.info) bestaat een aan die van de VOC-opvarenden analoge site, die eveneens in wording is en heel wat opleverde.

Overige items

Ik profiteerde van de indices en het glossarium in het tweede deel van *The Deshima diaries / Marginalia* (met dank aan Cynthia Viallé en Isabel van Daalen), en van het *VOC-glossarium* (een cumulatieve index van bijzondere termen die voorkomen in alle VOC-delen van de Rijks Geschiedkundige Publicatiën / RGP). Echter, voor Titsingh’s Particuliere Correspondentie zijn deze bronnen in vrij veel gevallen minder nuttig, omdat het karakter van de VOC-bronnen (als regel een dorre woestijn van geld, politiek en schepen) en deze particuliere briefwisseling qua taalgebruik fundamenteel verschillen. Het Frans is in Nederland een zogenoemde ‘oude taal’ geworden zoals Grieks en Latijn. Daarom geef ik systematisch verklaringen van Titsingh’s Frans georiënteerde vocabulaire. De cumulatieve Index op delen 4.1 en 4.2 wil dan ook een aanvulling zijn op dit *VOC-glossarium*, op *The Deshima diaries / Marginalia* voor de periode 1700-1800 (waarin geen volledige VOC-loopbaanoverzichten van VOC-dienaren in Japan voorkomen), en op de twee delen *Tresoor der zee- en landreizen / beredeneerd register op de werken der Linschoten-Vereeniging*.

AFKORTINGEN

AN	Archives nationales de France, Parijs
ARCT	<i>A la recherche du Cabinet Titsingh</i>
BGKW	Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen
BL	British Library, Londen
BnF	Bibliothèque nationale de France (Richelieu/Tolbiac), Parijs
BnF.AM	BnF (Richelieu), Manuscrits, division occidentale, Archives Modernes
BnF.Mo	BnF (Richelieu), Manuscrits, division orientale
BnF.MSS	BnF (Richelieu), Manuscrits, division occidentale
BUAM	<i>Biographie universelle, ancienne et moderne</i>
BVU	Bibliotheek Vrije Universiteit, Bijzondere Collecties, Amsterdam
CADN	Centre des Archives Diplomatiques, Nantes
CAOM	Centre des Archives d'Outre-Mer, Aix-en-Provence
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
CEN	Corpus Epistolarum Neerlandicarum, brieven in Nederlandse bibliotheken
CRCT	<i>Catalogue raisonné du Cabinet Titsingh</i>
CUL	Cambridge University Library, Cambridge UK
CV	Catalogue de vente / veilingcatalogus
DA	NA/Dejima Archief (Archief Factorij in Japan)
DAS	<i>Dutch-Asiatic shipping</i>
DBF	<i>Dictionnaire de biographie française</i>
DBL	<i>Dansk Biografisk Leksikon</i>
DDM	<i>Deshima diaries marginalia</i>
DNB	<i>Dictionary of National Biography</i>
DSAB	<i>Dictionary of South African biography</i>
EIC	East India Company
euro	1 euro = fl. 2,20371.
f.	folio
FBA	Fellow of the British Academy, Londen
FL	Frank Lequin
fl.	florijn, gulden; 1 fl. = euro 0,45378.
FRS	Fellow of the Royal Society, Londen
GAA	Gemeentelijke archiefdienst Amsterdam
GG&R	Gouverneur-Generaal en Raden van Indië
HMW	Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, Haarlem
HR	(Archief) Hoge Regering (GG&R), Batavia
IAD	Inventaire après décès (IT's boedelinventaris)
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
IN	<i>Indische Navorscher</i>
IT	Isaac Titsingh
JRULM	John Rylands University Library, Manchester
K.	(VOC-)Kamer
KB	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
KITLV	Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, Leiden

KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam
KUL	Kyoto University Library
Lille	Bibliothèque Municipale de Lille
Lilly	The Lilly Library, Bloomington (Indiana)
M.	<i>Generale land- en zeemonsterrollen</i> , NA, VOC-archief
MCN	Minutier Central des Notaires (AN), Parijs
ms.	manuscript; in de hand van, geschreven door
MSS	handschriften
MvO	<i>Memorie van Overgave</i>
MW	Museum Meermanno-Westreenianum, Den Haag
NA	Nationaal Archief, Den Haag (voormalig ARA)
NAd	<i>Nederlands Adelsboek</i>
Nav.	<i>De Navorscher</i>
NEHA	Nederlandsch Economisch-Historisch Archief (IISG)
NL	<i>De Nederlandsche Leeuw</i>
NNBW	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
NMHC	Nagasaki Museum of History and Culture
NP	<i>Het Nederlands patriciaat</i>
OBP	Overgekomen Brieven en Papieren uit Batavia
ODNB	<i>Oxford Dictionary of National Biography</i>
OIC	Oost-Indische Compagnie
OIT	Klapper op OI testamenten: lexicografisch uitgetypt: NA toegang 1.04.14
PC	<i>Particuliere Correspondentie van Isaac Titsingh</i>
PCII	The Private Correspondence of Isaac Titsingh, II (1779-1812), 1992
Q.	Rollen der gekwalificeerde civiele en militaire dienaren, NA, VOC-archief
r	recto: voorzijde van een folio
RANH	Rijksarchief in Noord-Holland, Haarlem
S.	Collectie scheepssoldijboeken/scheepssoldijboek, NA, VOC-archief
SOAS	School of Oriental and African Studies, Londen
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBL	Universiteitsbibliotheek Leiden
v	verso: de achterzijde van een folio
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie; VOC-archief-nummer
WT	William Titsingh
WvR	Wijnaendts van Resandt 1944.